

Мср ДУЊА РАДОЈЕВИЋ, истраживач сарадник
Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: dunja.radojevic@bi.sanu.ac.rs

СЛИКА РУСКЕ ВОЈСКЕ У СРПСКОЈ МЕМОАРИСТИЦИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

САЖЕТАК: У раду је представљена слика руске војске током ратних дејстава у време Велике источне кризе (1875–1877) и Српско-турског рата 1876. године. Посебна пажња посвећена је руском добровољачком покрету под командом генерала Михаила Григорјевича Черњајева, утисцима које су оставиле поједине личности и војска у целини. Као извор коришћене су успомене савременика, учесника и очевидаца, који су у своја сећања унели драгоцене белешке о улози руске војске у борби за стицање независности српске државе. Већина Срба гледала је у Русију као у великог словенског брата и савезника, посебно у контексту ослобођења од османске власти, због чега је слављена храброст руских војника и истицана њихова подршка српским националним тежњама. Нису, међутим, изостајале ни негативне примедбе и критике, проистекле из другачијих спољнополитичких расположења или реалнијег сагледавања ратне стварности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Кнежевина Србија, Српско-турски рат, Русија, руска војска, добровољци, Михаил Григорјевич Черњајев, мемоаристика

У мноштву догађаја, појава и процеса у којима су се испреплитали српски и руски интереси посебно место припада Источном питању, а у његовим оквирима Великој источној кризи (1875–1878) и Српско-турском рату из 1876. године.¹ Између осталог, тај рат обележен је покушајем руских славофила и руских добровољаца да помогну тежњу Срба за ослобођењем од турске власти и стицање државне независности. Као и у неким другим моментима из заједничке прошлости, заснованој на православној вери, блискости језика, свести о племенској сродности и истоветним интересима, у српском

¹ Сажет преглед збивања у Првом српско-турском рату видети у: Чедомир Попов, „Србија 1868–1878”, *Историја српског народа*, V-1, Београд 1981, 381–394.

друштву превладавала је представа о Русији као „светлости са Истока” и „једном вероисповеданију”.² Ближи контакти, потпуније међусобно упознавање, удружено ратовање и дипломатски односи довели су до рационализације, делимичног разочарења и рушења појединих стереотипа о Русији и Русима. Веома добар извор за сагледавање различитих утисака и мишљења формираних у Србији у време Српско-турског рата представљају мемоарска сведочанства, сачувана у довољном обиму да се схвати колико је слика о Русији као држави, Русима као народу и руским војницима постала слојевита и подложна променама, у зависности од различитих чинилаца, укључујући политичке ставове и лично искуство.

Српско-турски рат био је предмет подробне анализе домаћих историчара, док су европски и светски истраживачи овом питању посвећивали знатно мање пажње и дотицали га се углавном узгредно, радећи на теми која је стицајем околности блиска борби Словена на Балкану.³

Највећи део савременика био је сагласан у томе да је Србија била неспремна за рат, да није било квалитетног наоружања, да су стајаћа и народна војска имале недостатак командног кадра, уз то без потребног искуства за позициони рат, те да су велике наде полагање у Русију и њену готовост да ратује. Како је написао Радован Казимировић, „Судећи по свима догађајима који се око нас одигравају, – ми ћемо у скором времену бити позвани да на првом месту решимо питање наше народне будућности. Решење пак тог, по нас животног и судбоносног питања у најтешњој је вези са Русијом. Без ње се оно не може решити.”⁴ На овај исказ надовезивао се својим дневничким записом и Лаза Костић, констатујући како је то „сасвим природно”. Јер, „где год мали народ осећа да му прети опасност, а зна да по крви и по вери припада сродном племену једне од највећих држава на свету, мали управља своје чежњиве погледе ка великом.”⁵ Српска очекивања храбриле су изјаве Николаја Павловича Игњатијева (1832–1908), руског амбасадора у Цариграду,

² *Срби о Русији и Русима: од Елизавете Петровне до Владимира Путина. Антологија*, прир. Мирослав Јовановић, Београд 2011, 19.

³ Квалитетом и занимљивошћу пружених информација издвајају се дописи које је о тим догађајима, као ратни извештач из Србије писао Шарл Бетан (1836–1908). Пореклом Швајцарац, од 1867. до 1881. живео је и радио у Београду, најпре као секретар кнеза Михаила Обреновића, а после његове погибије као секретар краља Милана, секретар за француски језик у Министарству спољних послова и секретар Председништва Министарског савета. Одлично је познавао ондашње прилике у Србији, а током Првог српско-турског рата слао је велики број дописа женевском *Journal de Genève*, дневним новинама које су међу листовима издаваним на француском језику важиле за најбоље у Швајцарској и за једне од најбољих на свету. Писао је од 6. јула до 17. новембра 1876, а основни мотив његовог редовног јављања био је покушај да спречи ширење бројних дезинформација, које су се о току ратних операција шириле у страним штампи и европској јавности. Устајући у одбрану српских државних и националних интереса, у више прилика реаговао је на злонамерно писање страних извештача и оповргавао вести које су доносили својим читаоцима. Притом, као страни држављанин и као особа која није учествовала у ратним операцијама, није испољавао субјективност, карактеристичну за већину домаћих аутора. Видети: Петар В. Крстић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бетана*, Историјски институт, Београд 2010, 8–11.

⁴ Радован Казимировић, *Русија: културна исма*, 1, [б. и.], Сремски Карловци 1912, V–VII, 50–57.

⁵ Лаза Костић, *Дневник. Ишчекивано и дочекано: листови усјомена*, Народна књига-Алфа, Београд 2000, 55–63.

као и бројних славенофила. Игњатијев је чак поручивао да је то тајна царева жеља, обећавајући: „чим објавите рат, Русија ће одмах за вама”.⁶

Догађаји на Балкану средином седамдесетих година XIX века узнемирили су Руско царство и пробудили дотле успавану руску јавност, мада је званична Русија страховала од пружања отворене подршке балканским Словенима. Цар Александар II Романов и министар спољних послова кнез Александар Михаилович Горчаков (1798–1883) настојали су, као и у другим међународним кризама у протекле две деценије, да Русију задрже изван ратног сукоба.⁷ Пораст грађанске свести и жеља руског друштва да се предузму конкретни кораци, диктирани националним осећањима изван контроле државе, уплашили су владу Русије. То је довело до одлуке цара Александра II да, и без сагласности министра војног Дмитрија Алексејевича Миљутина (1816–1912), дозволи официрима да поднесу привремене оставке, како би учествовали у добровољачком покрету, уз обећање да ће по повратку задржати дотадашњи чин и место у јединици. Московски славенофили, окупљени око Ивана Сергејевича Аксакова (1823–1886), истицали су националне ставове супротне опрезном владином реформистичком правцу у унутрашњој и спољној политици. Руска јавност снажно је реаговала на њихове ватрене говоре и оживљавање панславистичке идеје, тражећи да се помогне браћи на Балкану.⁸ Борбу Словена против османског угњетавања подржавали су на страницама дневне штампе, у дневницима и у јавним полемикама највећи умови Русије: композитор Пјотр И. Чајковски,⁹ хемичар Дмитриј И. Мендељејев, писац Фјодор М. Достојевски, хирург Николај И. Пирогов.

У таквој атмосфери посебно место припало је Михаилу Григорјевичу Черњајеву (1828–1898), војнику богате и контроверзне биографије, који је од раније сматран „једним од највећих пријатеља српских у Русији”.¹⁰ Његова

⁶ Михаил Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей*, Красная новь, Москва 1924, 259.

⁷ Sava Živanov, *Rusija na prelomu vekova: poslednje decenije ruskog carstva od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855–1914)*. Službeni list SRJ, Beograd 2002, 214.

⁸ Будући да је 1866. стигао у Русију да доврши школовање, Светозар Марковић је у својим *Дописима из Пејтрограда од 8. јануара 1868. године* изнео запажања о растућим славенофилским тежњама. „Ја вам казах”, написао је, „да је овде публика јако одушевљена за рат, а особито је заузета руска омладина. Овдашња је младеж тврдо убеђена да ће се ове године решити судбина Јужних Словена. Многи се уче српском језику и да владају оружјем; па и руске патриоте примају свесрдно учешће у словенском движењу, већ се спремају милосрдне сестре што ће да надгледају рањенике. У том радном одушевљењу Словенски је клуб увео у своја правила гимнастику и борење. Ми смо Словени заиста дуго били негри изображене Европе, па ако сами брату не помогнемо бели се не нађе никаквих северца да нас изабаве из политичког, духовног и економског ропства” (Светозар Марковић, *Одабрани сјиси*, Матица српска и Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд 1969).

⁹ Николај Рубинштајн, близак пријатељ Чајковског, замолио је славног композитора да напише дело које би било изведено на добротворном концерту за руске добровољце из Српско-турског рата. Понет патриотским мотивима, Чајковски је у септембру 1876. године написао „Руско-српски марш”, по многим мишљењима своје најлепше дело, описујући патњу Срба под турском владавином, њихову молбу за помоћ и марш руских добровољаца. Како би упознао српску традицију, слушао је српску народну музику, а чак три песме, пронађене у збирци Корнелија Станковића *Српске народне мелодије*, штампаној у Бечу 1862, послужиле су му као директна инспирација.

¹⁰ Владан Ђорђевић, *Српско-јурски рай: усјомене и бележке из 1876, 1877 и 1878 године*. Књ. 1, *На граници*, Игњат Даничић, Београд 1907, 2–3.

упечатљива личност изазвала је низ супротстављених мишљења у мемоаристици и историографији, од изразито позитивних до осуђујућих и негативних. Незадовољан тиме што није унапређен у чин генерала након што је на челу руских трупа ушао у Ташкент, дошао је у сукоб с руским војним министром и био пензионисан.¹¹ У периоду 1873–1876. године био је један од уредника словенофилског листа *Руский мир*, чије је уредништво инсистирало да руска помоћ Србији не остане само на слању новца.¹² У таквим околностима, одлучио је да делује и преко новина, објавивши прве позиве за прикупљање средстава и сазивање добровољаца. У њиховим редовима, регрутованим од стране Словенског комитета, нашли су се представници готово свих друштвених слојева, а доминирали су словенофили са својом мисионарском идеологијом. С друге стране, те нерегуларне добровољачке јединице су у Русији изазивале шаљиве коментаре, попут оног да је Комитет „објавио рат Турској”.

Усаглашеност о броју добровољаца који су дошли у Србију не постоји. Процењује се да их је било око 4.500, с тим што у историјским изворима постоје индиције да је број оних који су желели да се боре био знатно већи.¹³ Према истраживањима Алексеја Тимофејева, у Србију је приспело „4.303 лица, али ова цифра не укључује неколико стотина оних који су сами стигли, а нису се регистровали у Словенском комитету при одласку из Русије”.¹⁴

О њиховом доласку у Србију, о Михаилу Черњајеву, који је допутовао у лето 1876. године и постао главнокомандујући војске на Моравском фронту, о другим руским официрима, војницима, атмосфери у војном штабу и збивањима на фронту сачувано је више записа. У овом раду пажња је концентрисана првенствено на успомене четворице учесника и очевидаца рата: Владана Ђорђевића, Пере Тодоровића, Милана Ђ. Милићевића и Светозара Магдаленића, који су, сваки из свог угла, сачинили слику оног чему су сведочили.

Владан Ђорђевић,¹⁵ први српски доктор медицине и хирургије, налазио се у средишту догађаја, будући да је у Српско-турском рату боравио у штабу

¹¹ Михаил Черњајев имао је велико борбено искуство, а прославио се 1865. освајањем Ташкента, престонице Туркменистана, после чега је добио звучан надимак „Лав од Ташкента”. Видети: Владимир Јовановић, „Феномен самосакаћења у редовима српске војске током рата 1876. године”, *Историјски часопис*, књ. LXXII (2023), 431.

¹² Сергей А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Издательство Московского университета, Москва 1960, 273.

¹³ Людмила В. Кузьмичева, „Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.”, *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX века*, Москва 1981, 77–98.

¹⁴ Алексеј Тимофејев, „Добровољачки покрет у Србији као посебан феномен у историји руског друштва”, *Руски добровољци у Србији 1876*, Тематски зборник радова, Руски научни институт, Центар за руске и источноевропске студије М. Јовановић Филозофског факултета Универзитета у Београду и Институт славјановедения Российской академии наук, Београд–Москва 2022, 124. Отворивши ово питање, Шарл Бетан је написао: „У неким листовима нашао сам сасвим погрешну процену броја руских добровољаца, који су дошли у Србију. Никада их није било више од 4–5 хиљада, а данас су сигурно сведени испод првобитног броја. Они образују 4 батаљона пешадије и два ескадрона. Тим бројем обухваћено је и 700 руских официра распоређених у Моравској, Тимочкој и Ибарској војсци. Известан број добровољаца, неправљивих пијаница генерал Докторов отпратио је да би у војсци повратио дисциплину”. Наведено према: П. Крестић, *Први српско-турски рат у дојсима Шарла Бешана*, 124.

¹⁵ Владан Ђорђевић (1844–1930), лекар, политичар, дипломата, официр и књижевник. Као државни питаоц послат је у Беч на студије медицине (1863–1869). Током студија био

генерала Черњајева у Делиграду. Колики је пак Делиград имао значај у овим збивањима можда је најбоље у свом *Дневнику* нагласио Милан Ђ. Милићевић,¹⁶ називајући га „зајажилом турства” (браном против Турака), с обзиром на то да је управо ту 18. јуна 1876. године потписана прокламација којом је кнез Милан Обреновић објавио рат Турској.¹⁷

је члан ђачког друштва *Зора*, један од покретача *Уједињене омладине српске* и њен представник на Свесловенском конгресу у Москви (1867). Докторирао је 1869, а потом завршио специјализацију хирургије (1869–1871), поставши први школовани хирург у Србији. Војни лекар II класе постао је 1871, а затим шеф Хируршког одељења Београдске војне болнице, професор у Официрској школи и Војној академији (1874–1875). Лични и дворски лекар малолетног кнеза Милана Обреновића био је од 1872. до 1878. У априлу 1888. ушао је у владу Николе Христића, заузевши чак два ресора: Министарство просвете и црквених дела и Министарство народне привреде. Након краљеве абдикације 1889. повукао се у дипломатију и био посланик Краљевине Србије у Атини (1891–1893) и Цариграду (1894–1897). Од 1897. до 1900. био је председник владе и министар иностраних дела, а оставку је поднео због жељидбе краља Александра Драгом Машин. У својој струци постигао је врхунске резултате: успешно је окончао иницијативу за оснивање Српског лекарског друштва (1872), покренуо је часопис овог друштва *Српски архив за целокућно лекарство* (1874), био један од главних оснивача Српског црвеног крста (1876), оснивач и први управник Војне болнице у Нишу (1878), творац реформе Цивилног санитета (1879, 1881), аутор тротомне *Историје српској војној санијетији...* У Првом српско-турском рату био је начелник санитета Тимочко-моравске војске, а у Другом (1877–1878) начелник санитетске службе Врховне команде српске војске. Видети: Војислав Суботић, *Доктор Владан Ђорђевић. Педесетогодишњица књижевности рада*, Нова штампарија Саве Раденковића и брата, Београд 1910; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 1–2, Београд 1927; *Српско лекарско друштво: стоеница: 1872–1972*, СЛД, Београд 1972; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданој обреновићевца*, Завод за уџбенике, Београд 2007; *Академик Владан Ђорђевић: животи, дело, време (1844–1930)*, уредник Радоје Чоловић, САНУ, Београд 2020.

¹⁶ Милан Ђ. Милићевић, (1831–1908), књижевник, преводилац и историчар. Радну каријеру започео је у Министарству просвете (1852–1855) и Министарству унутрашњих дела (1855–1860), а по повратку кнеза Милоша на власт 1860. био пребачен у Државну штампарију, где је уређивао *Српске новине*. Са 29 година постао је секретар и начелник Внутрењег одељења (1860–1861) у Кнежевој канцеларији, која је у исто време била и Министарство иностраних дела. Из кнежевог окружења удаљен је 1861. због чланка „Уочи Цвети”, објављеног у *Српским новинама*, а написаног у славу Другог српског устанка. Премештен је у управу просвете (ондашњи назив Министарства просвете), где је наредних осамнаест година (1861–1880) био секретар прве класе и надзорник школа. Током неколико деценија обављао је више значајних државних функција и био члан установа и институција у којима је дао велики допринос развоју националне и словенске културе. За члана Друштва српске словесности изабран је 1857, а за члана Српског ученог друштва 1864. Био је дописни члан Царске академије наука у Петрограду (1877), председник Српске краљевске академије наука (1896–1899), почасни члан Матице српске (1892), оснивач и добротвор Српске књижевне задруге (1892–1893). Писањем се бавио готово 50 година, објавивши више стотина оригиналних дела и превода, као и скоро хиљаду обимом мањих радова. Дневник је водио дуги низ година, истрајно и педантно бележећи збивања у ужем и ширем окружењу, чиме је оставио драгоцену слику Србије у последњој трећини XIX века (Видети: Петар В. Крстић, „Милан Ђ. Милићевић (1831–1908). Председник Српске краљевске академије 1896–1899. године”, *Председници Друштва српске словесности, Српској ученој друштва, Српске краљевске академије наука, Српске академије наука и Српске академије наука и уметности*, II, ур. Живорад Чековић, САНУ, Београд 2023, 79–95).

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. и предговор написао Петар В. Крстић, Београд 2015, 372. О оснивању Делиграда и изгледу делиградске линије више: *О Делиграда до Делирага: 1806–1876*, зборник радова, Скупштина општине Алексинац и Завичајни клуб Алексинчана, Алексинац–Београд 1997.

Када је рат почео и када су у Србију почели да пристижу добровољци, многи су Срби били зачуђени што су вође руског добровољачког покрета махом били пензионисани професионални официри. Упознавши се с више њих, Владан Ђорђевић је ову појаву забележио као један од најдоминантнијих утисака. „Ко зна да је у то доба било у активној руској служби хиљаду и четири стотине ђенерала, тај се неће чудити, јер колико их је онда морало бити у оставци”, написао је помало иронично. „А к нама су долазили, с малим изузетком, све такви официри који у Русији беху већ одавно у оставци или пензији, било ради старости или ради других околности рад којих се и млади официри ’уволњавају в оставку’ [рус. *уволняють в оставку* – пензионису, прим. Д. Р.]. Тако нпр. од три руска ђенерала који су к нама дошли сва тројица беху одавно пензионирани.”¹⁸

Иако Русима није био много наклоњен, веома сликовито је описао пуковника Вулферта, бившег ађутанта великог књаза Михаила на Кавказу. По његовим речима, то „беше један црномањаст, висок официр, у загаситозеленом мундиру руског пуковника ’с аксельбандама’ [рус. *Аксельбант* – нарамница, прим. Д. Р.]. Беше то лепа мушка слика, тај г. Вулферт, са његовим паметним и ватреним црним очима, и са његовим пријатним цртама на лицу. Уосталом он је мало говорио [...], али његова титула, његова руска униформа, његово тајанствено ћутање, много доприносило да се у нама утврди уверење, које смо и онако имали, а то је да Черњајев није само посланик словенских комитета и незваничне Русије, него да иза њега стоји и руска влада, када му долазе ађутанти царске браће.”¹⁹

Пера Тодоровић²⁰ се присећао пуковника Дохтурова²¹, који је из Русије стигао у августу 1876. године. „То је био веома спреман официр”, записао је. „Врло интеллигентан; према сваком и млађем пажљив и приступачан. Скро-

¹⁸ Владан Ђорђевић, *Успомене*, избор и поговор Светлана Слпшак, Нолит, Београд 1988, 36–37.

¹⁹ У наставку, међутим, као да „баца сенку” на оно што је речено, Владан Ђорђевић је додао: „Много доцније сазнадох да је Вулферт долазио Черњајеву као рођак, јер његова је рођена сестра жена ђенерала Черњајева” (Исто, 7–8).

²⁰ Пера Тодоровић (1852–1907), политичар, публициста и књижевник, преводилац с руског и француског језика. У Цириху, где је студирао педагогију, упознао се с руском револуционарном емиграцијом, а по повратку у Србију постао следбеник идеја Светозара Марковића и сарадник његових новина. Уређивао је први социјалистички часопис *Раг* и у Новом Саду издавао социјалистички оријентисан часопис *Сиража*, због чега је био приморан да оде у Париз. Након помиловања 1881, вратио се у Србију и учествовао у оснивању Народне радикалне странке. Године 1883. био је затворен због Тимочке буне. Помилован је после споразума с краљем Миланом 1886, али је изгубио чланство у странци. Посветивши се публицистици и књижевном раду, издавао је листове *Радикал*, *Мале новине* и *Огледало*. Вешт и оштар полемичар и памфлетист, сматран је једним од најбољих српских новинара свог доба. Осим тога, писао је историјске романе и чланке о руским реалистима, страшно пропагирајући мисао руских револуционарних демократа, Чернишевског, Доброљубова и Писарева. Истовремено, стваралаштво Гогоља, Тургенјева и Шчедрина препоручивао је као парадигму за српску књижевност. У том циљу је и сам преводио Гогоља и Тургенјева (Велизар Нинчић, *Пера Тодоровић*, Нолит, Београд 1956; Витомир Вулетић, *Пера Тодоровић, Русија и Обреновићи*, Платонеум, Нови Сад 2007).

²¹ Дмитриј Петровић Дохтуров (1838–1905), руски генерал. У неким записима забележен је као Докторов, на пример код Јеврема Грујића (*Записи Јеврема Грујића*, књига III, СКА, Београд 1923), док га је Сава Грујић поменуо као Дохтурова (*Белешке и успомене ђенерала Саве Грујића*, Београд 1902, 23). Шарл Бетан га такође именује као Докторова, поменувши

ман, а у свима пословима изврсно разуман и вредан. Поред великих, огромних послова у штабу, често се бавио и на терену, обилазећи положаје и трупе.”²²

Још једну лепу слику забележио је у то време млади Живојин Мишић²³, сећајући се у својим *Успоменама* сусрета с мајором Кирјајевим: „Висок, крупан, јако развијен, с густим и дугим брковима, лепог стаса, мајор Кирјајев имао је у себи нечега отменог и веома пријатног. Сасвим бела, њежна лица, целокупном својом појавом и лепим манирима представљао је отменог господина [...] Овај племенити Рус за време бављења на Кадибогазу имао је обичај да пред искупљеним сељацима проговори по коју патриотску реч, подстичући их на разборитост [...] Благодарност и одушевљење мајора Кирјајева за општу словенску ствар ретко је наћи и може свима Словенима служити као јединствен пример.”²⁴

Најзапаженија личност, описивана мешавином оштрих критика и дивљења био је генерал Михаил Черњајев. Окарактерисан је као непрактичан човек, јачег срца него разума, који није признавао да за њега могу постојати препреке.²⁵ Истовремено, критикован је у вези са стратегијом за коју се определио и због сложеног командовања. Штавише, Милан Ћ. Милићевић је крајње резервисано примио већ и вест да му је предата врховна команда над целом војском, израживши своју забринутост следећим речима: „То не знам колико добра обриче. Да ли ће се тим осетити прибранија власт; да ли ће радња његова бити енергичнија; да ли ће војска бити одушевљенија; да ли земља заштићенија?... дозвољено је сумњати и уздистати...”²⁶ С тим се слагао и Михаило Магдаленић,²⁷ који је о генералу Черњајеву говорио као о авантуристи, нимало не ценећи његове способности. „Успеха – вели он – може бити; али ја се на клањам успеху него знању. И слепац понекад може да успе”, забележио је његово мишљење Милан Ћ. Милићевић.²⁸

га у контексту броја руских добровољаца и завођења дисциплине у војсци (Видети: П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дојсима Шарла Бейана*, 124).

²² Наведено према: Иван С. Павловић, *Из доба 1875–1878*, Штампарија Луч, Београд 1940, 44.

²³ Живојин Мишић (1885–1921), српски војвода. Као питомац XI класе, с прекидима изазваним ратовима, завршио је Артиљеријску школу (1874–1880). У Српско-турском рату 1876. произведен је у чин пешадијског потпоручника и био командир Колубарског батаљона Ваљевске бригаде II класе. Борио се на Раковици, Лубници, Јанковој клисури, код Шилеговца. У чин поручника унапређен је 1882, капетана 1887, капетана I класе 1891, мајора 1893, потпуковника 1897, генералштабног пуковника 1901, генерала 1912. и војводе 1914. На иницијативу краља Милана, од новембра 1898. до пензионисања предавао је Стратегију на Војној академији. У неколико наврата био је члан испитне комисије за ниже и више чинове (1889, 1899–1904) и члан Војнодисциплинског суда (1901–1902). Кратко време пре пензионисања 1904. уређивао је часопис *Рајник*, а касније био оснивач и уредник листа *Српска војска* (1908–1909). Филозофски факултет у Београду доделио му је 1920. звање почасног доктора наука (Видети: Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941.: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije i Dobra, Beograd 2004; М. Бјелајац, „Мишић, Живојин”, *Српски биографски речник*, 6, Матица српска, Нови Сад 2014, 921–924.

²⁴ Живојин Р. Мишић, *Моје успомене*, Војноиздавачки завод, Београд 1969, 24.

²⁵ Више: Данко Леовац, „Руски добровољци 1876. у сећањима савременика – кратак осврт”, *Руски добровољци у Србији 1876*, 72.

²⁶ М. Ћ. Милићевић, нав. дело, 384.

²⁷ Михајло М. Магдаленић (1846–1926), генерал, професор и војни писац.

²⁸ М. Ћ. Милићевић, нав. дело, 370.

Поједини мемоаристи су истицали да су амбиције и одлуке генерала Черњајева понекад биле у сукобу са српским интересима, што је доводило до напетости између српских и руских снага. Они који су га највише критиковали били су сагласни и у томе да је био једини кривац за поразе и турске нападе, сматрајући га одговорним чак и у тренуцима када је војска морала да се одмори.

„Официрска му је трпезарија личила на вашар, где за вечером увек седи до 30 људи, од којих се ни двојица међу собом не познају. Сам он је показивао невиђену осорљивост”, писао је Светозар Магдаленић, официр српске војске и један он највећих критичара како генерала Черњајева тако и руских добровољаца уопште.²⁹ Сличан овом био је и утисак Пере Тодоровића, који је у то време био писар и преводилац у штабу Михаила Черњајева. „Кад сам сином око 11 часова у вече отишао ђенералу Черњајеву на рапорт”, забележио је, „затекох га свучена где лешка у кревету, а до њега мали сточић, а на столу... ђенералштабна карта... не, не, већ неке флаше и два тањира са иструганим реном и исеченом и осољеном ротквом!”³⁰ Сличну критику на рачун генерала Черњајева и атмосфере у његовом најближем окружењу изнео је и Владан Ђорђевић, истакавши велики број гостију који су свакодневно посећивали штаб и у њему ручавали, конзумирајући неразумне количине хране и пића. „Ја верујем да је у Черњајевљевом штабу ужасно много трошено на јело и пиће”, написао је. „Неће бити претерано ако рекнем да се у штабу хранило око 150 душа дневно.”³¹ Черњајеву се пребацивало и прекомерно трошење фондова које су му словенски комитети слали на располагање.³²

Такви утисци, поготово у контексту других историјских извора, уочљиви су и у историографији, дајући својеврсну потврду српске мемоаристике. По мишљењу Андреја Шемјакина, на пример, Михаил Черњајев је као војни заповедник, „очигледно испољио неуравнотеженост талента и амбиције. Просечан дар војсковође се код њега комбиновао са претерано високим мишљењем о самом себи. Био је војсковођа трећег реда, никад није руководио дивизијом, али је себе сматрао самосталним војним мислиоцем стратешких

²⁹ Светозар Магдаленић, *Слике из наших рајова са Турцима и Буџарима 1876–1878 и 1885–1886. године. I, Први рај с Турцима*, Народна штампарија Љуб. Ј. Бојовића, Београд 1910, 103. Светозар Магдаленић (1844–1914) је после завршене артиљеријске школе у Београду добио чин пешадијског официра, а затим поручника (1875), капетана II класе (1879) и капетана I класе (1884). Пензионисан је 1900. као мајор. У Првом српско-турском рату је с Ћупријском бригадом био прикључен Моравској војсци под командом Михаила Черњајева и имао дужност ађутанта у штабу пуковника Милутина Јовановића. Године 1889. написао је *Чишанку за редове и ниже чиновне у српској војсци*, „угледајући се на подобне читанчице у руској војсци”. Читанка је требало да војника упозна с његовим дужностима, изнесећи примере јуначких дела из историје. Две године доцније, 1891, написао је књигу *Војничка заклешва*, која је у дужем периоду била основа војничког васпитања у српској војсци (Видети: Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, I–II, Штампарија Д. Димитријевића, Београд 1905; *Српско-турски рај: усјомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, Игњат Даничић, Београд 1907, I, 17, 61, 165, 167, 219, 349–350; II, 157; Божидар Јововић, *Српски официри у националној култури*, Војноиздавачки завод, Београд 1998; Славица Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века”, *Војно-историјски гласник*, 1 (2015), 61–76).

³⁰ Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Талија издаваштво, Ниш 2022, 9.

³¹ В. Ђорђевић, *Усјомене*, 60.

³² П. В. Крестић, *Први српско-турски рај у дојсима Шарла Бејана*, 131.

размера. Зато је положај врховног команданта – чак и над српском сељачком војском, толико загрејао његово срце. На бојном пољу у борби са Турцима овај несразмеран однос просечног војног знања и изузетних амбиција потпуно се обелоданио. Због тога Черњајев сноси велику личну одговорност за то што су Срби изгубили тај рат, без обзира на сва његова каснија правдања”.³³

Као „потпуно супротну врсту руског добровољца у Србији”, Андреј Шемјакин је навео Николаја Николајевича Рајевског, једног од руских официра који су се храбро борили за српски народ, спремни – како је Јован Ристић навео у својој *Дипломајској историји* – „да пролију крв за ствар хришћанску и словенску”.³⁴

Николај Рајевски, као наводна инспирација за лик грофа Вронског из романа *Ана Карењина* Лава Н. Толстоја, пленио је пажњу савременика, а његова погибија у бици код Горњег Адровца, 20. августа 1876. године, праћена је дивљењем.³⁵ Поред осталих савременика, у својим су га белешкама помињали Пера Тодоровић и Владан Ђорђевић, обојица с истим мишљењем о односу који је имао с генералом Черњајевим.³⁶ Пера Тодоровић је већ при првом сусрету стекао утисак да односи између Рајевског и Черњајева нису били срдачни. „Уз пут ка Пруговцу стиже нас однекуд пуковник Рајевски”, кратко је поменуо. „Кад сам предао његову визиткарту Черњајеву, учинило ми се као да овај долазак није тако обрадовао ђенерала, као што се он радовао доласку других Руса.”³⁷

Мада није дуго ратовао, Николај Рајевски постао је један од најпознатијих руских добровољаца у овом рату. Штавише, и у руској и у српској публицистици око његовог лика исплетена је романтична прича, будући да се желело „доказати” да је Русију напустио после љубавне драме, како би живот окончао херојском смрћу, без понижавајућег самоубиства. Према мишљењу Андреја Шемјакина, међутим, такво тумачење није засновано на

³³ Андреј Шемякин, „Генерал М. Г. Черняев и сербская война”, *Токови историје*, 1–2 (2006), 28.

³⁴ Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности 1875–1878*, I, Штампарија код “Просвете” – С. Хоровица, Београд 1896, 156.

³⁵ Личности, судбини и погибији Николаја Рајевског посвећен је велики број радова, међу којима и неколико монографија: Милутин Југовић и Радан Марковић, *Ражањ* (Ражањ 1977), Радован Благојевић, *Пуковник Рајевски. Насијавак животиње и приче Толстојевој јунака Вронској, велике љубави Ане Карењине* (Земун–Младеновац 1995), Андреј Шемјакин, *Смрт грофа Вронској: поводом 125-годишњице српско-турској ратна и учешћа руских добровољаца у њему* (Београд 2006), Будимир Поточан, *Вронски часи и љубав* (Београд 2002). Мишљење Андреја Шемјакина о књизи Будимира Поточана изузетно је критично. „Сваки научни проблем и историјска личност могу се најбоље проучити кад се истражују са свих могућих страна”, нагласио је. „Али голи број књига (и радова уопште) није сам по себи критеријум праве науке; за њу је најбитнија информација, која се налази међу корицама – колико је она дакле, тачна и детаљна [...] Ми увек поштујемо туђе мишљење када се оно темељи на чињеницама и аргументима. Без тога се ауторска размишљања могу лако претворити у неко постмодернистичко виђење, у коме су интерпретација и тумачења много битније него факти. Историја као прецизна наука не трпи (тачније не би требало да трпи митове)” (А. Шемјакин, „Између мита и чињеница. Приказ књиге Будимира Поточана *Вронски, Часи и љубав*, Београд, 2002”, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2001), 319).

³⁶ Многи руски аутори, који су писали о Николају Рајевском, користили су успомене Владана Ђорђевића и Пера Тодоровића као драгоцене изворе.

³⁷ П. Тодоровић, нав. дело, 111.

реалним основама и историјским чињеницама. По његовим речима, „Рајевски је био човек сасвим другог кова”, а главни разлог његовог доласка у Србију и учешћа у Српско-турском рату треба тражити у идеологији, ставовима руских официра и њиховом односу према словенству. С обзиром на то да се рано, већ у студентским данима и под утицајем Аксакова, заинтересовао за судбину словенских народа, није могао остати хладнокрвни посматрач словенског покрета 1875. године и српског ослободилачког рата с Турцима.

Придруживши се српској војсци, Николај Рајевски је за борбу са својим јединицама одликован Таковским крстом, да би само два дана доцније, по наредби генерала Черњајева, био смењен с дужности, уз неосновано образложење да је без наређења напустио положај и тиме осрамотио часно презиме својих предака. Разлог таквог свесног запостављања и понижавања пуковника Рајевског од стране Черњајева тумачен је као израз његове љубоморе, сујете и улажења у сваки рат ради сопствене славе, због чега око себе није трпео паметне и одлучне људе. „Н. Н. Рајевски је припадао групацији која је очувала руски углед у Србији – спада у групу идеалиста, а Черњајев по нашем мишљењу”, закључио је Андреј Шемјакин, „спада у групу жељних да се овенчају славом”.³⁸

Међу многобројним негативним утисцима о Черњајеву и критикама које су му упућиване због начина командовања, оптуживан је и да није на време слао наредбе јединицама, мада одговорност није увек била његова. У изворима је, тако, помињано да се курир у борбама код Шиљевоца, кога је хитно послао с наређењима и упутствима за пуковника Ђуру Хорватовића³⁹, успут напио у једној механи и скочио у Мораву „мртав пијан, где се и удавио”.⁴⁰ С друге стране, Пера Тодоровић је оставио запис о једној од погрешно протумачених наредба, кад „у рату задивља нарав”. Према његовим белешкама, када је генерал Черњајев, идући у Шуматовца, видео да војници везују неке добровољце и упитао за разлог, речено му је да су бежали из борбе, на шта је одговорио да би их требало убити. По извршењу примљене наредбе пак и пошто је „све било свршено”, генерал се „страшно” наљутио, казавши да је то „само у љутини рекао”.⁴¹

Незадовољство Черњајевим и обесхрабривање српских официра било је у великој мери резултат пристрасности и отворене наклоности, коју је генерал показивао према руским официрима с једне, а вређања и занемаривања српских официра с друге стране. Једна од најупечатљивијих, али не и једина жртва Черњајевљевог гнева био је капетан Стеван Велимировић, генералштабни мајор, начелник штаба Комбиноване дивизије у Првом српско-турском рату, који је потом распоређен за команданта алексиначког мостобрана и почетком августа враћен на десно крило Моравске војске.

³⁸ А. Шемјакин, нав. дело, 28.

³⁹ Ђура С. Хорватовић (1835–1895), генерал и војни министар. У рату 1876. био је командант Краљевачке бригаде, командант 4. бањског кора и командант Моравско-тимочке војске, на месту генерала Черњајева, после одласка добровољаца. За заслуге на бојном пољу унапређен је у министра (Видети: П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дојисима Шарла Бејана*, 54).

⁴⁰ Д. Леовац, „Руски добровољци 1876. у сећањима савременика – кратак осврт”, 68.

⁴¹ П. Тодоровић, нав. дело, 66–67.

Пошто га је безразложно изврѐао пред целим штабом, генерал Черњајев му је чак одузео сабљу и наредио да га ставе пред војни суд, због чега је Велимировић извршио самоубиство, скочивши у Мораву.⁴²

Велика одговорност и бављење сваком ситницом због које су му се добровољци обраћали, остављали су Черњајеву веома мало времена да се концентрише на размишљање о главном задатку своје војске. Да му је отуд пребаживана одговорност за велики број поступака сведочи и догађај којег се сећао Владан Ђорђевић. Према његовим успоменама, генерал је у поверљивом писму српског војног министра Тихомиља Теше Николића⁴³ оптужен да је одговоран за све скандале које „граде пијани руски добровољци по Београду”, уз претњу на озбиљне последице које ће трпети ако не стане на пут тим скандалима.⁴⁴

Било је, међутим, много и оних Срба који су хвалили храброст генерала Черњајева и његову посвећеност српској борби за коначно ослобођење од турске власти, тврдећи да неспорно припада низу истакнутих личности националне историје. У том контексту истицано је да су његово вођство и војна тактика били кључни у неким победама против Турака, те да је и српске и руске официре на бојном пољу надмашио својом војничком спремом, с чим се слагао и Јован Ристић. „Ни његови највећи непријатељи, а имао их је много, нису могли да укажу на било какво његово дело из користољубља. То је био човек велике душе и несебичан у пуном смислу те речи”, писао је руски посланик у Београду Карцов.⁴⁵

Већина савременика признавала је храброст „обичним” руским војницима, истичући њихову спремност на борбу и снажно осећање словенског братства. Српски мемоаристи друге половине XIX века су руску војску у том смислу често описивали изразима дивљења и захвалности. Добровољци су сматрани сабраћом у борби за независност и представницима ослободилачке силе, због чега су њихов долазак и присуство дизали морал и уливали наду. Из тог разлога, сачуване су бројне слике оних који су се са Србима нашли у првим редовима. Уз то, готово редовно помињана су значајна новчана средства прикупљена широм Русије, немала количина санитетског материјала, монтажних барака, великих шатора, кревета, постељине, лекова, завоја. Према подацима руског Црвеног крста, у Србију је добровољно отишло 123 лекара, 118 милосрдних сестара, 41 медицинар, 70 лекарских помоћника и четири апотекара.⁴⁶

⁴² П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бејана*, 86–87.

⁴³ Тихомиљ Теша Николић (1832–1886), генерал, војни министар 1875–1876. и 1882–1883. Видети: Љубомир Поповић, Миљко Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, Војноиздавачки завод, Београд 1998, 55–58.

⁴⁴ В. Ђорђевић, *Успомене*, 51–52; Шарл Бетан у својим дописима о овом догађају бележи: „Недавно због нереди који праве руски добровољци у Београду и Делиграду, он (Т. Николић) је упутио генералу лично писмо у коме је молио да предузме мере како би престали нереди, обавештавајући га да ће, ако се то тако продужи, тражити од руске владе да нареди одлазак руских добровољаца. Черњајев је одмах писао кнезу, тражећи пуно задовољење, а то је ништа мање него повлачење министра Николића. Али његове колеге одбиле су да то дозволе [...] то је изазвало велики гнев Черњајева” (Наведено према: П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бејана*, 129–130).

⁴⁵ Юрий Сергеевич Карцов, „Иза кулиса дипломатије”, *Дело*, 60 (1. јул 1911), 193.

⁴⁶ Aleksandar S. Nedok, „Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)”, *Vojnosanitetski pregled*, LXVI, 7 (2009), 589.

Само једна амбуланта, која је дошла из Русије под управом саветника генерала Владимира Николајевича Токар(ј)ева и књегиње Шаховске, бројала је најмање 50 особа. Владимира Токар(ј)ева је у Србију упутио руски Црвени крст из Петрограда, а руководио је радом свих руских хуманитарних болница у Србији, подигавши за лакше рањенике и болеснике импровизовану болницу у вагонима на Топчидеру. Књегиња Шаховска(ја), одевена у монашку одећу, дошла је у Београд као изасланик Московског словенског комитета и била начелница целе једне болнице с лекарима и милосрдним сестрама. Послата и издржавана од руског Црвеног крста, донела је све што је било потребно за опремање две стотине постеља за негу рањеника.⁴⁷

Ни оштар критичар Светозар Магдаленић није остао равнодушан над пожртвованошћу руских милосрдних сестара. „[...] учиниле су нашим рањеницима огромне услуге тако да их многи рањеник нигда заборавити неће”, истакао је, „већ ће их се вазда сећати са поштовањем и благодарношћу [...] Посматрајући их на раду око рањеника, човек осети у себи неко страхопоштовање према томе вредноме женскињу. Те уважене госпође, како по васпитању и образовању, тако и по материјалној имућности, припадале су првим редовима рускога друштва. Са потпуним самопрегоревањем древних хришћанака, руске милосрдне сестре вршиле су своје дужности питомо, бољиво, кротко и стрпљиво [...] Посматрајући их на таком раду, морао би се у своме веровању да поколеба и најокорелији мизантроп.”⁴⁸ Магдаленић је забележио и да су поједини официри довели у Србију своје супруге, попут добровољца Моњашкина, официра у бригади Меженинова. Према његовим речима, „та уважена гопођа и добра руска душа, била је најревноснији болничар на завојишту, код сваке борбе у којој је учествовао њен муж”. [...] Истоветно је поступио и генерал Комаров. Док је он „као начелник у штабу главнокомандујућег радио на Делиграду, дотле је његова уважена госпођа ревносно и предано вршила службу болничарке у парафинској болници. То је била деликатна и потпуно образована Русиња, која је својим радом и понашањем изазивала опште поштовање код нас у Србији.”⁴⁹ Супруга једног од добровољаца, како је написао, била је у благословеном стању, али је посвећено вршила дужност на завојишту.

Светозар Магдаленић је, међутим, писао и о „другом типу руског женскиња”, који је био „савршено обманут илузијама”. Према његовим записима, оне се у Србији нису распитивале за болнице и рањенике, будући да су дошле да лече сопствене љубавне недаће. „Прве биле су крст и благост, а ове друге – протест и незадовољство, разочарање и болест срца [...] ово друго у нама је изазивало само осећаје саучешћа и сажалевања. У њима човек гледа пропалу младост и женску лепоту, тај бисер Божјег стварања.”⁵⁰

⁴⁷ П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дојисима Шарла Бейана*, 75–76.

⁴⁸ С. Магдаленић, нав. дело, 81–88.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Жалећи за судбином тих младих жена, Светозар Магдаленић је тврдио да у Русији таква појава није била ретка, с обзиром на то да „тамо међу млађим људима има маса недочуних племића и златних нула, савршено неспособних за самостални живот, који су раскалашним животом сасвим отпађени од фамилијарног живота [...] таки људи, кад проћердају све до последњег камена од свог огромног имања, па се још и до гуше задуже безбожним

Што се тиче критика и негативних слика руске војске, оне су концентрисане око неколико главних тема: језичка баријера и проблема у заповедништву, охолости, грубости и ароганције руских војника, честог опијања и недолечног понашања.

У недостатку српских виших официра, Руси су попунили војне штабове, некад у искључиво руском саставу, а некад помешано са српским официрима и добровољцима из других земаља. Артиљеријски пуковник Дамњан Влајић истицао је да су руски официри у командама потиснули српске официре, што је код појединаца у домаћем кадру створило одређену нетрпељивост и незадовољство.⁵¹ Осим тога, језичка баријера и немогућност споразумевања доводили су до тога да нижи командни кадар често није разумевао наређења, док се виши љутио због запостављања српског језика. Проблема је правило и то што Руси нису познавали терен којим се војска кретала.

Пример који на неки начин обједињује све наведене околности представља посета Висариону Висарионовичу Комарову, шефу Черњајевљевог штаба на Делиграду, о којој је запис оставио Владан Ђорђевић. Према његовом сећању, мајор српске војске Светозар Хаџић, који је на почетку рата командовао Ђупријском бригадом, остао је без службе због великог броја руских пуковника и било га је „срамота седети скрштених руку док се решава судбина његове отаџбине”. Признавао је да је сваки српски официр, упркос тешкоћа у споразумевању, био спреман да уступи место себи по чину равном руском официру, али није могао да разуме да треба да буде под командом извесног „Голошчапова, који и код нас није више него мајор”, мада „његови другови из Русије кажу да је он тамо само поручник”. Светозар Хаџић је наводио више сличних примера, али је образложење Комарова, како је написао Владан Ђорђевић, било да се у рату није могло „обзирати ни на саме чинове”, већ је требало „гледати и на способност”.⁵²

Једна од негативних особина приписиваних појединим добровољцима, а коју је истакао Светозар Магдаленић, била је склоност да сами себи доделе далеко виши војни чин од оног који су доиста имали или заслужили. Није била реткост ни да им се произвољно одабрани чин у Београду признавао без икакавих докумената и чак им се, „из кавалерства”, додељивао чин више „као бакшиш”. Ово, међутим, није било правило, будући да је и Светозар Магдаленић навео речи Ивана Николајевича, младог руског официра, да „прави руски официр неће учинити такву подлост да обуче на се униформу са знацима онога чина који он у истини нема”.⁵³

Светозар Магдаленић је изнео и податак да је било само две стотине Руса, чистих словенских идеалиста, а уз њих још око пет стотина „корисних”, док су остали могли бити сматрани „незаинтересованом масом”, у којој су

интерешчијама они још само у браку гледају свој спас од кредитора. А њихове несрећне суђенице најзад зажмуре и гурну у свет овако исто, као и ове младе жене које су као што саме говоре оставиле своје мужеве у Русији па побегле чак овамо код нас у Србију, да траже лека свом разбијеном срцу” (Исто).

⁵¹ Д. Леовац, нав. дело, 68.

⁵² В. Ђорђевић, *Успомене*, 40–43.

⁵³ С. Магдаленић, нав. дело, 151–154.

појединици дошли „да дангубе”, због провода, „разузданог и безбрижног живота” или зато што су били плаћени да иду у Србију. Штавише, неки нису ни знали где се налази Србија, мешајући је с неком персијском покрајином.⁵⁴

Случајеви прекомерног опијања и недоличног понашања у штабу и на фронту нису били реткост, посебно током прослава и после битака. Из тог разлога, руске добровољце је чак и конзул Карцов почетком септембра 1876. године називао пијаницама, склоним свакој врсти насилништва и испада под дејством алкохола.⁵⁵ Често конзумирање алкохола у мемоарима је помињано с критиком и хумором, а донекле је приписивано сложеностима рата. Тако је Владан Ђорђевић споменуо једног куvara у штабу Черњајева, који се „пропио” након што је био приморан „да кува ручак под кишом граната”.⁵⁶ Умногоступљеније, Пера Тодоровић је записао како „у војсци нису ретки случајеви да војници пред бој траже извор куражи у крепким напитцима. А међутим нико лакше не погине од пијана војника. Он се обада, кочопери и срља, док сам не налетим на какав куршум. Место храброст у срце, ракија улива помућеност у главу и мрак у очи”.⁵⁷ Запажајући толико изражено узимање алкохола, Милан Ђ. Милићевић је огорчено записао: „Пијани Руси се шире по овој лепој земљи. Е, може им бити кад не неумесмо да је чувамо [...] ко даде Београд пијаним Русима [...] ви Руси били сте Србима милији пре, а од кад он виђа на дан само по 25–30 трезних од 700 он се чуди тој нацији, и помоћи коју може очекивати од пијаних људи [...] само сам се нагледао бруке од многих руских официра”.⁵⁸

Случајеви опијања увек су оштро осуђивани када их је пратило недолично понашање према присутним женама, чему је више пута сведочио и о томе писао Светозар Магдаленић. Дешавале су се и ситуације које су изазивале неверицу и патријархално-културолошки шок, попут чињенице да је за руске официре „нешто обично било да се мушки и жене купају у једном купатилу голи наги” или да „на њихове очи није ништа ружно кад госпођа нареди слуги да је купа у кориту”.⁵⁹

Рат са Турском царством 1876. године, слабо припремљен и још неспретније вођен, неретко је тумачен као први потпуни национални пораз српске државе у XIX веку.⁶⁰ Управо је генерал Черњајев командовао једном од пресудних битака, оном код Великог Извора, која је завршена тешким српским поразом крајем јуна 1876. године. Мноштво неповољних вести стизале су једна за другом, стварајући огорченост и љутњу на стварне и наводне виновнике пораза. „Србија је сада пољана за све руске ветропире и авантуристе. Ово није држава која се сама опредељује на што хоће, него област уступљена Черњајеву да се он с њом прослави или сарани. Она изгледа средство, а не цел [..] Србија изгледа као руска провинција којом дрма Черњајев”, јетко

⁵⁴ Исто, 3.

⁵⁵ Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements: 1806–1914*, Cambridge University Press, 1991, 170.

⁵⁶ В. Ђорђевић, *Успомене*, 28.

⁵⁷ П. Тодоровић, нав. дело, 65.

⁵⁸ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 395–404.

⁵⁹ С. Магдаленић, нав. дело, 154.

⁶⁰ В. Јовановић, нав. дело, 428.

је закључивао Милан Ђ. Милићевић.⁶¹ Током последње битке, октобра 1876. године на Ђунису, ситуација је постала сасвим безнадежна. Руски официри и добровољци су самоиницијативно напустили унапред утврђене положаје и повукли се ка Алексинцу, где су се многи од њих одали пијанству и банчењу, док је српска војска била остављена нападу надмоћних Турака.⁶² Генерал Черњајев морао је пак, да након дефинитивног пораза, сноси последице својих одлука; дуго није добио дозволу за повратак у Русију, а већина руских добровољаца је из Србије евакуисана на рачун Словенског комитета пре почетка 1877. године.

Милан Ђ. Милићевић је тим поводом у *Дневнику* забележио више записа и утисака о одласку руских добровољаца из Србије, али ниједан позитиван. „Баш ми се омрзе живот због ових несрећних Руса”, казао је. „Размашу се и развичу у канцеларији као да су у механи: руже, псују, прете што им се не чини онако како је њима лакше. Боже благи, а шта би чинили да су на нас сабљу узели [...] Да је се избавити од њих као да би свануло.”⁶³ Управо из тих разлога, одласку Черњајевљеве свите се „све живо радује” и „осећа се радост на сваком лицу”. Износећи нове доказе неразумевања између Срба и Руса, Милан Ђ. Милићевић ништа добро није очекивао ни у будућности, закључујући: „Ако овако узиде даље изићи ће да смо ми не браћа него душмани. Што се злу не стаје на пут ја не знам: тек ово иде на штету оба народа.”⁶⁴

Сумирајући утиске рата и улогу Русије у решавању Источног питања, Пера Тодоровић се годинама касније сећао збивања из 1876. године, истакавши да је „руска помоћ била капља у мору у 150 хиљада српске војске”. Према његовом мишљењу, Михаил Черњајев дошао је као представних руских славенофила, у суштини „као представник једне странке, а не као поверљива личност руске владе и руског цара”. Веома изричит био је и у тврдњи да су руски добровољци, „с малим изузетком”, били „једна гомила авантуриста, која је у Србију дошла да тражи славе, чинове и бојне хуке”, али им је ипак захвалио „какви су да су били”.⁶⁵

⁶¹ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 390. Као одговор Черњајева онима који су тврдили да је Србија постала руска провинција уследио је *Делиградски догађај* – војска је у Делиграду прогласила кнеза Милана за српског краља. „Други веле да је то одговор Порти на захтев да се збаци кнез Милан”, написао је Милан Ђ. Милићевић. Краљевство проглашено од стране руских добровољаца у Делиграду 4. септембра 1876. трајало је непуна два месеца, до краја октобра, а за то време Делиград је био престоница „Краљевства на Морави”. Наплавивши на противљење великих сила, кнез Милан и српска влада нису примили прокламацију о проглашењу краљевства (Видети: М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 393; П. В. Крестић, *Први српско-турски рат у дописима Шарла Бейана*, 86–88; Слободан Бранковић, *Независноћ слободољубивих. Велика Источна криза у Србији 1875–1878*, Војноиздавачки завод, Београд 1988, 157–180).

⁶² П. Тодоровић, нав. дело, 55.

⁶³ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 405.

⁶⁴ Исто, 406.

⁶⁵ Пера Тодоровић је у неколико бројева *Малих новина*, одштампаних од 27. јула до 19. августа 1895, оштро критиковао српске либерале на челу с Јованом Ристићем. Анализирајући руску спољну политику са српског становишта, називао их је политичким идолопоклонцима, за које је све што Руси учине „и мудро, и велико, и истинито”. Уз то, чврсто су били убеђени „да служе српским интересима кад од српских грбина граде самаре за руске козаке”. Да је, међутим, било управо супротно, требало се „сетити тешке 1876. године. Српски либерали су допустили да команда оде у руке неколико белосветских авантуриста у

Пуковник Ђура Хорватовић је своје незадовољство изражавао кроз две, по његовом мишљењу најстрашније последице рата: губитак деце по збеговима, и губитак симпатије према Русији.⁶⁶ Размишљајући над сличним проблемима, узроцима и последицама пораза, Шарл Бетан је такође оставио туробну констатацију: „Стављајући на чело војске генерала Черњајева имале су се у виду неке његове војне способности, које су испод просечног, а више његов углед, који је, изгледа уживао у Русији. Веровало се да ће се тим обезбедити активна помоћ те силе, али четири месеца сталног повлачења показали су да се преварило. Ниједна нада која је полагана у Черњајева није се остварила. Дуго одржавање уверавања о помоћи Русије, уступило је место разочарењу”.⁶⁷

Мишљења других савременика, поготово боље обавештених и најдиректнијих сведока или учесника догађаја, такође су била резервисана и неуједначена, крећући се од похвала појединцима, у официрском кору и особљу хуманитарних мисија, до осуде недоличног понашања добровољаца и појединих њихових старешина. Због значаја целог питања, о правој улози руских добровољаца у Србији било је доста расправе и у руској јавности. Уочљиво је да су се и међу тамошњим савременицима издвојиле две крајности: противници славнофила и слања добровољаца у Србију истицали су да су ови људи били несрећници и пијанице; славјанофили су пак говорили да су то необични људи, препуни идеала и спремни на жртву за спас унесрећених и немоћних.

Кнез Владимир Петровић Мешчерски, велики славнофил и један од највећих поштовалаца Фјодора М. Достојевског, славио је добровољце, како у текстовима објављеним у новинама *Гражданин*, које је финансирала руска влада, тако у свом мемоарском делу из 1898. године.⁶⁸ Сам Достојевски, који је у свом *Пишчевом дневнику* истицао нужност ширења идеје о потреби помоћи словенској браћи, бранио је сећање на Михаила Черњајева, а погинуле добровољце називао „најбољим људима”. У низу похвала упућених Черњајеву, тврдио је да многи његови критичари не би могли да поднесу ни половину онога што је он издржао, те да није служио својој амбицији него великом циљу. У том смислу, кад су активности Србије биле објективно блиске „руској идеји” решавања Источног питања, према њима је заузимао благонаклон став; кад су, међутим, одударале од њих или кад нису биле сасвим у складу с њима, до изражаја је долазило и нерасположење Достојевског.⁶⁹

време када после пола века чекања и спремања Србија устаје да ослободи своју браћу”. Према његовом мишљењу, тиме је била бачена сенка на целу српску војску и све српске официре „због Черњајева и оно мало Руса” (Наведено према: В. Вулећић, *Петра Тогоровић, Русија и Обреновићи*, 138–139).

⁶⁶ М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 410.

⁶⁷ Наведено према: П. В. Крстић, *Први српско-турски рат у дојисима Шарла Беџана*, 133.

⁶⁸ Упознат с његовим ставовима, Милан Ђ. Милићевић је записао да кнез Мешчерски „цигански грди Србе, а срамоти себе, улива отров у наше узамичке симпатије” (М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 407).

⁶⁹ О Источном питању, Српско-турском рату 1867. године, руским добровољцима и генералу Черњајеву у *Пишчевом дневнику* Фјодора М. Достојевског видети: В. Вулећић, *Руси и Срби у сусрећу*, Матица српска, Нови Сад 1995, 102–164.

У жестоку дискусију о улози добровољаца и њихових старешина укључио се и Глеб Иванович Успенски (1843–1902), истакнути писац народњачке оријентације и дописник руских левичарских листова из Србије, који је у српској кнежевини боравио управо у време када се у Русији водила расправа због чега генерал Черњајев и његови следбеници нису успели да остваре славјанофилску идеју о решењу Источног питања. Његов поглед на природу добровољачког покрета, изнет у *Писмима из Србије*, био је потпуно другачији.⁷⁰ За разлику од Фјодора М. Достојевског, који – занет општом идејом – није познавао конкретне прилике, а с тог је становишта некритички оцењивао добровољачки покрет, поставши један од најзначајнијих бранилаца Черњајева и добровољаца, Глеб И. Успенски био је критички расположен према славенофилима и њиховој тежњи за доминацијом у словенском свету. Уз то, изврсно је познавао руске добровољце у Србији, покушавајући да руској јавности пружи објективнију слику. Из тог разлога, сачинио је типологију руских добровољаца, поделивши их на две основне категорије: искрене и неискрене.⁷¹ Док се Фјодор М. Достојевски чудио због чега Срби нису имали симпатија према добровољцима, будући да су у Србију дошли у име високог идеала самопожртвовања, он је истицао да је то била последица тога што су Срби „на сваком кораку имали прилике да виде људе који не поштују ни себе, ни њих, ни бога, ни ђавола”.⁷²

Српски пораз у рату 1876. године био је увод у низ догађаја који су у Србији у извесној мери угрозили представу о Русији као великој словенској заштитници. Како је у свом сећању записао Лаза Костић, као сведок тог несрећног рата Владан Ђорђевић се сваком приликом „тужио на непојмљиву русоманију и царолатрију код Срба и, по постављеној дијагнози – он је и лекар – изјављивао да је болест ендемична, и апсолутно неизлечива. Ех, толико зло није. Дабогме, у народним масама, у мирним неиспитаним затонима народне душе остао је извештан резидијум прижељкивања и нада који може заваравати кафанске политичаре, – по радионицама, по гумнима, и, нарочито, по механама – свеprisутном заштитом моћног руског царства”.⁷³

⁷⁰ Глеб Успенский, *Письма из Сербии. Полное собрание сочинений*. Издание шестое, том пятый, Мультимедийное издательство Стрельбицкого, Санкт-Петербург 1908.

⁷¹ Глеб И. Успенски је *искрене добровољце* делио у пет категорија. Први су били *алируисти*, спремни да помогну свакоме у невољи. Друге је карактерисао као *специјалисте ишуче*, оне које је привлачило не толико да заштите опљачканог колико то што се „указала прилика да се разради раме”. Трећи су били *љубитељи ишуче*, огромне физичке снаге и без представе „куда да дену ту снагу”. Четврти тип били су они добровољци који су облачили војнички мундир само због тога што нису могли без њега. Пети тип, *фанатици*, били су они који су се покоравали налозима одозго, који извршавају божје заповести, указане им од стране провиђења чак и пре њихове појаве на овом свету. Тај део анализе закључио је речима: „Много, зачуђујуће, много дивног, доброг открила је у руском народу ова српска историја, али, упоредо с тим, треба да признамо, открила је она и не тако мало веома жалосног”. С друге стране, у категорији *неискрених добровољаца* издвојио је два типа. Први су били *рачунџије*, које су у српском подухвату виделе прилику да „ставе у џеп копејку”. Други тип биле су „обичне барабе” и пијанице, које су с чуђењем схватиле да су на ко зна који начин доспеле у Београд. На крају, закључио је да обе категорије представљају својеврсне крајности. Јер, „већина, маса, у разговорима и одговорима на питања, сматрала је да треба спречити Турчина, али да јој није обећано то и то, по свој прилици не би били у Србији” (Г. Успенский, нав. дело, 632–634).

⁷² Исто, 635.

⁷³ Л. Костић, нав. дело, 55–63.

Бележећи ове горке речи, Лаза Костић је умногоме резимирао стање духа малих народа, добро познато из драматичне светске историје, који – унесрећени под притиском великих сила и њихових интереса – теже да стекну свемоћног и несегичног заштитника, увек спремног да помогне. Вођени таквом надом, најчешће остају ускраћени у очекивањима и разочарани у непосредним сусретима. У том контексту, искуство Срба, савременика Српско-турског рата из 1876. године показује да, ни у овом случају, утисци и лични доживљаји нису могли бити једнообразни. Њихова сведочења имају важност за разумевање тог конкретног историјског тренутка, али и у историјске вертикале српско-руских веза и односа.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/12/1

Accepted: 2024/12/15

DUNJA RADOJEVIĆ, Ma, research associate
Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute For Balkan Studies
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: dunja.radojevic@bi.sanu.ac.rs

DEPICTING OF THE RUSSIAN ARMY IN SERBIAN MEMOIR GENRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

SUMMARY: The Eastern Question, and within its framework, the Great Eastern Crisis (1875–1878) and the Serbian-Turkish War of 1876 occupy a significant place in the complex Serbian-Russian relations. The Orthodox faith, tribal kinship and similar interests, united with the aspirations of Russian Slavophiles and the arrival of Russian volunteers in Serbia, instilled hope in the subjugated Serbian population that, with the support and help of Russia, the acquisition of national independence and the end of Ottoman oppression in the Balkans is getting closer. Without the official permission and consent of the Russian emperor Alexander II Romanov and the military minister Milyutin, who strongly opposed the entry into the war with Turkey, in 1876, several thousand Russian volunteers headed by General Mihail G. Chernyaev came to Serbia. As a source for looking at the image of the Russian army, the various impressions and opinions formed in Serbia during the Serbian-Turkish war, the memoir testimonies preserved in sufficient volume helped understand how layered and subject to change the image of Russia as a state, Russians as a people and Russian soldiers have become. In this paper, attention is focused primarily on the memories of four participants and eyewitnesses of the war: Vladan Đorđević, Pera Todorović, Milan Đ. Milićević and Svetozar Magdalenić. The most impressive personality represented by a collection of opposing views in memoirs and historiography was General Chernyaev. Characterized as an impractical man, with a stronger heart than reason, he was criticized in connection with military strategy and the complexity of command, and was considered by critics to be the biggest culprit for the defeats. In addition, he was attributed partiality and open affection towards Russian officers. There were, however, many Serbs who praised the courage of General Chernyaev and his commitment to the Serbian struggle for final liberation from Turkish rule, claiming that he unquestionably belongs to a series of prominent figures of national history. Apart from Chernyaev, there are noticeable positive impressions of numerous Russian officers, such as Colonel Nikolai Rajevsky, who bravely fought and died for the Serbian people, General Kiryaev, Colonel Dokhturov, etc.

Among the positive impressions of “ordinary” Russian soldiers, their courage, readiness to fight and a strong sense of Slavic brotherhood were highlighted, followed by expressions of admiration and gratitude. Considerable funds collected throughout Russia, a considerable amount of medical supplies and the selfless help of the Russian Sisters of Mercy were mentioned almost regularly. As for criticisms and negative images of the Russian army, they are concentrated around several main themes: the language barrier and problems in command, arrogance, rudeness and arrogance of Russian soldiers, frequent drinking and misconduct. The war with the Turkish Empire in 1876, poorly prepared and even more clumsily conducted, was often interpreted as the first complete national defeat of the Serbian state in the 19th century and the beginning of a series of events that to some extent threatened the idea of Russia as a great Slavic protector in Serbia.

KEYWORDS: Principality of Serbia; Serbian-Turkish war; Russia; Russian army; volunteers; Mikhail Grigoryevich Chernyaev; Memoirs.